

ՄԱՐԿԱՎԱԳԱԳԱԴԻՐ ՏՈՄԱՐԸ

Մոմարի հետ կապված հարցերը միշտ հետաքրքրել են հայ մատենագիրներին: Հին հայկական ձեռագրերում մեծ տեղ են դրավում տոմարական աշխատությունները: Հին և միջին դարերում Հայաստանում տոմարագիտությունը զարգացել է լայն ծավալով: Հայ իրականությունը գիտե՞ մի շարք հմուտ տոմարագետներ՝ Աթանաս Տարոնեցի (VI դ.), Անանիա Շիրակացի (VII դ.), Հովհաննես Սարկավազ (XI—XII դ.), Հովհաննես Կոզեռն (XI դ.), Հակոբ Ղրիմեցի (XV դ.), Ազարիա Զուղայեցի (XVI դ.), Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի (XVIII դ.) և ուրիշները: Բացի թվարկված այդ տոմարագետներից, եղել են հարյուրավոր հեղինակներ, որոնք միջանկյալ ձևով նույնպես դրավել են տոմարական հարցերով: Եվ նրանց աշխատանքն իզուր չի կորել, քանի որ մինչև օրս էլ հայ գլուղացին, առանց դժվարության, կարողանում է հաշվել ու գտնել լուսնի ամսաթիվը, տոները, հաշվել լուսնի ծագելու և մայրամուտի ժամանակը և այլն: Այդ ապացուցումն էլ, որ հայ տոմարագետները կտրված չեն եղել ժողովրդից և իրենց գիտցածը մասսայականացրել են ու բոլորին մատչելի դարձրել:

Նախքան Սարկավազադի տոմարի մասին խոսելը, համառոտ կերպով կանգ առնենք հին Հայկական տոմարի զարգացման պիսավոր էտապներին վրա, քանի որ առանց դրան տոմարական որոշ հարցերը անհասկանալի կլինեն:

Հին Հայկական տոմարը, իր կառուցվածքով, շատ նման է եղել եգիպտական արեգակնային տոմարին, որից եգիպտացիք օգտվել են մեր թվարկությունից շատ առաջ:

Սակայն հայկականը եղել է եգիպտականի միայն նմանը, բայց ոչ նրա պատճենը:

Նման տիպի տոմարի գործածությունը հայերն անցել են, մոտավորապես 450—460 թվականներին մեր թվարկությունից առաջ, Աքեմենյան հարստության ժամանակ: (Այդ բազմաթիվ փաստերի հիման վրա ապացուցվել է մեր կողմից): Հին Պարսկաստանում, մինչև Աքեմենյանների աշխարհածավալ պետության կազմակերպությունը, պարսիկները համեմատաբար դեռ գտնվում էին կուլտուրական ցածր աստիճանի վրա, և խնչպես բոլոր անասնապահությամբ զբաղվող ժողովուրդները, օգտվում էին պարզ լուսնային օրացույցով: Սակայն Աքեմենյանների շրջանում, երբ երկրի սահմանները ընդարձակվեցին և Պարսկաստանը տիրապետեց մի շարք կուլտուրապես բարձր զարգացման աստիճանի վրա գտնվող երկրներ՝ Բաբելոն, Եգիպտոս, Անդրկովկաս և այլն, այդ նախնական օրացույցով դեկավարվելը դարձավ անհնարին: Դրան հանդիմանալով իր բարեկարգումների ժամանակ՝ ճանապարհների կառուցում, դրամների, քաշի ու կշռի միավորների միատեսակություն և այլն, ստիպված եղավ ուղադրություն դարձնել և տոմարական խնդիրներին Պարսիկներն այդ ժամանակ պատրաստված տոմարագետներ շունեին, Բացի այդ, նոր տոմարական սիստեմն առեղծված կարիք էլ չկար, քանի որ գոյություն ունեին երկար դարեր գործածվող և կատարելագործված բաբելոնական և եգիպտական տոմարները: Նրանց մեծ էր բնորոշ գործածվողներից որն է մեկը: Բաբելոնականը բարդ էր, նա լուսնա-արեգակնային էր, ուստի և առաջնությունը տրվեց եգիպտականին: Եգիպտական տոմարն ունեւր այն առավելությունը, որ նրա բոլոր տարիները իրար հավասար էին՝ 365 օրից, և եգիպտական պալմենում գլխավոր դերը

պատկանում էր լուսապայծառ աստված Եփրատին (Արեգակ), իսկ պարսիկները կրակապաշտ էին:

Երբ պարսկական լայնածավալ պետություն մեջ սկսեցին օգտվել եգիպտական տիպի տոմարով, կախյալ ժողովուրդներն և՛ հայերը, վրացիները, աղվանները և այլն, կամա-ակամա օգտագործեցին այդ տոմարը և ընտելացան նրա հետ:

Եգիպտական տոմարով տարին ունի 365 օր և թաժանվում է 13 ամսի, որոնցից 12-ը ունեն 30-ական օրվա տևողություն, իսկ 13-րդը՝ միայն 5 օր: Ստացվում է՝ $12 \times 30 + 5 = 365$ օր:

Բայց այդ տոմարն ունեւր և պակասություն. նրա թերի կողմն այն էր, որ նա իր տևողությամբ կարճ էր տարվա իսկական տևողությունից. նա հավասար էր ոչ թե 365 օրվան, այլ՝ 365 օր, 5 ժամ, 48 րոպե և 46 վայրկյանի: Հետագայում այդ, որոշ չափով, ուղղվեց Հուլիոս Կեսարի ժամանակ, երբ տարին համարեցին 365 օր և 6 ժամ: Բայց այդ էլ պարունակում էր որոշ սխալ:

Եգիպտացիք, նահանջ տարի լուսննայու պատճառով, 4 տարին մեկ օրով հետ էին մնում և նրանց նոր տարվա օրը՝ ամառորը աներգհատ շարժվում էր դեպի հետ, 4 տարին մեկ օրով: Այսպես, օրինակ, ընդունենք, որ այսինչ թվականին նրանց ամառորը տեղի է ունեցել Հունվարի 1-ին (օրինակի համար 1900 թ.), 4 տարի հետո նա տեղի կունենար դեկտեմբերի 31-ին (1904 թ.), նորից 4 տարի հետո դեկտեմբերի 30-ին և այլն: 2100 թվականին նա հետ տեղաշարժված կլինեւր 50 օրով և տեղի կունենար Նոյեմբերի 11-ին... Դրա հետևանքով, տոմարական նման սխտեմները կոչվում էին շարժական: Ամառորը կվերադառնար իր նախկին տեղը միայն՝ $4 \times 365 = 1460$ տարուց հետո՝ ապակատաստաղի տարին: Հին եգիպտոսում նոր տարվա օրը սկզբնական շրջանում կապված է եղել նեղոս գետի հորդելու հետ, որից կախված էր եգիպտոսի ամբողջ տնտեսական կյանքը և III հազարամյակում մեր թվարկությունից առաջ նա լինում էր հուլիսի 19-ին:

Աստղաբաշխական տեսակետից եգիպտացիք դիտել էին, որ այդ օրը երկնակամարի ամենափայլուն աստղ Սիրիուսը (հայերեն՝ Շնաստղ, իսկ եգիպտական լեզվով՝ Սոտիս աստղ) առաջին անգամ դիտվում էր արևածագից առաջ (հելիակտիկ ծագում): Եգիպտացիք դիտին իրենց տոմարի թերի կողմը, բայց և այնպես քուբերը դիմադրություն էին ցույց տալիս բոլոր տեսակի առաջարկված բարեփոխություններին: Նրանք դիտենայով տարվա իսկական տևողությունը, կարող էին

ուղղել իրենց տոմարական սխտեմը, մտքը՝ ներով նահանջ տարվա գաղափարը՝ 4 տարվա մեկը հաշվել 366 օրից, 365 օրվա փոխարեն, ինչպես այդ հետագայում կիրառեց Հուլիոս Կեսարը:

Նահանջի գաղափարը նրանց, իհարկե, ծանոթ էր, բայց նրանք ընդունել էին հետևյալ սկզբունքը. 1460 տարուց (սոտիսական շրջան) հետո, նրանք հետևյալ 1461-րդ տարին ամբողջովին հայտարարում էին նահանջ տարի և նրան հերթական համար չէին տալիս: Աստղաբաշխական տեսակետից այդ սխալ չէ, բայց միայն հարմար չէ: Տարին, ինչպես վերևում հիշատակեցինք, բաժանվում էր 12 հավասար ամիսների՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 30 օրից և 13-րդ ամիսն ունեւր 5 օր: Պարզ է, որ նման տոմարական սխտեմում 7-օրյա շաբաթի գաղափար չի կարող. նրանք ամիսը բաժանում էին կա՛մ 3 տասնօրյակի (գեկադա) կա՛մ 6 հնգօրյակի (պենտադա):

Հին պարսկաստանում, եգիպտական տոմարի ձևը աննշան լափով փոփոխված էր, նրանց մոտ նահանջ տարվա գաղափարը ստացավ այլ ձև. նրանք չէին սպասում, որ ամբողջ շրջանը վերջանալուց հետո ավելացնեին մի ամբողջ նահանջ տարի, այլ 120 տարի հետո ($30 \times 4 = 120$), 121-րդ տարվա վրա ավելացնում էին նաև մի 30 օրական ամիս և այդ տարին համարում նահանջ տարի:

Հին հայերը ընդունելով այդ ձևի տոմարը, մտքեցին որոշ փոփոխություններ.

ա) Սիրիուս (Սոտիս) աստղի հելիակտիկ ծագումը փոխարինեցին երկնակամարի փայլուն ու զեղեցիկ Օրիոնի համաստեղություն հելիակտիկ ծագումով, որը տեղի էր ունենում օգոստոսի 11-ին: Հայաստանում Օրիոնի համաստեղությունը հնում նվիրված էր Հայկ նահապետին և կոչվում էր Հայկի Համաստեղություն:

բ) 1460-ամյա սոտիսական ժամանակաշրջանը անվանվեց Հայկյան շրջան:

Այսպիսով, հայերը ընդունելով՝ եգիպտական տիպի տոմար, միաժամանակ մտքեցին բավականին զգալի փոփոխումներ. ա) ամառորը հուլիսի 19-ից տեղափոխվեց օգոստոսի 11-ը և բ) փոփոխվեց ապակատաստաղյան տարվա տեղը: Եթե եգիպտականը կատարվեց 139 թվականին մեր թվարկությամբ, ապա հայկականը տեղի ունեցավ 128 թվականին և այդ պատճառով 429-րդ թվականը, որպես նահանջ տարի (կամ ինչպես կոչում էին հնում՝ նահանջից նահանջ տարի) հերթական համար չպիտի ունենար և միայն 430 թվականը պիտի համարվեր որդյա 429-րդ թվական: Սակայն

այդ հանգամանքը ժամանակին աչքաթող էր արել Աթանաս Տարոնեցին և միայն 1083 թվականին այդ գրավեց Հովհաննես Սարկավազի ուղադրությունը:

Հայաստանում քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո, Եկեղեցին օգտվում էր Հուլյան տոմարով: Բայց ժողովրդական մասսաների կողմից Հուլյան տոմարը չճանաչվեց: Նրկրում միաժամանակ օգտվում էին երկու տոմարական սխառեմներից, Եկեղեցին՝ Հուլյանից, իսկ ժողովուրդը՝ հին Հայկական տոմարից: Տոմարազեղանքի առջև դրվեց նոր պահանջ՝ կազմել աղյուսակներ, որոնք հնարավորություն տալին պարզ ու մատչելի եղանակով Հուլյան տոմարի ամսաթվերը վերածել կամ արտահայտել Հայկական տոմարի ամսաթվերով: Օրինակի համար, ասենք թե հաշված է, որ Զատիկի տոնը պիտի տեղի ունենա ապրիլի 10-ին ըստ Հուլյան տոմարի, անհրաժեշտ էր ապա այդ արտահայտել Հայկական տոմարի ամսաթվով ու կոնկրետ տալ թե ո՞ր ամսին ու ամսաթվին է համապատասխանում այդ Իհարկե, այդ հանգամանքը առաջ էր բերում դժվարություններ և Եկեղեցին աշխատել է եղած նման տարաձայնությունները հեռացնել: Առաջին անգամ Անաստաս կաթողիկոսը VII դարում (մոտ 660 թ.), հանձնարարում է Անանիա Շիրակացուն նախապատրաստել նյութեր, հին Հայկական շարժական տոմարը անշարժ դարձնելու նպատակով: Անաստասի մահվան պատճառով աշխատանքները մնում են թերի, իսկ Անանիա Շիրակացու կատարած աշխատանքները մեզ չեն հասել:

Շարժական եղիպտական տոմարն ամշարժ դարձնելու հարցը քննվել է և ուրիշ երկրներում, բայց այդ երկրներում հարցը պիտական հիմքերի վրա չի դրվել: 24 թվականին մեր թվարկությունից առաջ Օգոստոս կայսրը հրամայում է եղիպտական ամսնորը՝ նոր տարվա օրը, որը տեղի էր ունենում թավթ ամսվա 1-ին, ամրացնել օգոստոս ամսի 29-ին: Դրան հետևում են վրացիները, աղվանները և մի շարք այլ ժողովուրդներ, բայց հայերը շարունակում են տանել իրենց տոմարական հաշիվներն ինքնուրույն կերպով:

1083 թվականին լրանում են Աթանաս Տարոնեցու կազմած 532-ամյա աղյուսակները (տե՛ս մեր հոդվածը «Էջմիածին» ամսագրի 1950 թվականի IX—X Ձ-ում) և հարց է առաջանում կազմել նոր 532-ամյակի համար աղյուսակներ:

11-րդ դարում Հայաստանում կային շատ հմուտ տոմարագետներ, որոնք կարող էին այդ աշխատանքը բարեխիղճ ու փալլուն կերպով կատարել, ինչպես, օրինակ՝ Հովհաննես Կոզեռն, որը մեծ հռչակ էր ձեռք բե-

րել: Բայց այդ պատասխանատու աշխատանքը կատարում է Հովհաննես Սարկավազը, որը հմուտ տոմարագետ էր և բազմակուսանի զարգացած գիտնական:

Հովհաննես Սարկավազը նեղ նպատակ չի դնում՝ կազմել միայն աղյուսակներ նոր 532-ամյակի համար, այլ նա առաջարկում է բարեփոխել հին Հայկական շարժական տոմարը ու դարձնել անշարժ՝ ելնելով դատ գիտական տեսակետից:

Նրա առաջարկները կարելի է բաժանել երկու մասի.

ա) նա առաջարկում է մտցնել հին Հայկական տոմարում նահանջ տարվա զաղափարը շատ պարզ եղանակով. 13-րդ ամիսը, որն ուներ միայն 5 օր, չորս տարին մեկ համարել 6 օրից: Այդպիսի պարզ մեթոդով հին Հայկական տոմարը դառնում է անշարժ, ամսնորը միշտ կլինեն անխափան միևնույն ամսաթվին և նա արդեն հետ և առաջ չէր շարժվի: Շատերը կարող են ենթադրել, որ այդ նման է Հուլյան տոմարին, որտեղ նույնպես չորրորդ տարին համարվում է նահանջ, բայց չպիտի մոռանալ Հուլյան տոմարի թերությունները, ինչպես օրինակ՝ ամիսների անհավասար լինելը և այլն:

Նման տիպի տոմար մենք երկրորդ անգամ հանդիպում ենք Ֆրանսիայում՝ երբ հեղափոխությունից հետո (5 հոկտեմբերի 1793 թ.) Կոնվենտի կողմից ընդունվեց դեպուտատ Թոմաս առաջարկությունը օրացույցը փոխելու վերաբերյալ և նրանց տարին էլ ունեցավ 12 ամիս՝ յուրաքանչյուրը 30 օրից բաղկացած և 5 կամ 6 օրից՝ 13-րդ ամիսը: Վերջինս անվանում էին «սանկյուն տիղներ» («sans culotides»), որպիսի անունը պիտի նշեր այդ տոների պրոլետարական բնույթը: Հետագայում այդ օրերը կոչվեցին՝ լրացուցիչ օրեր («jours complémentaires»), Շարաթվա զաղափարը տոմարական հաշիվներից դուրս շարժեցին և սկսեցին հաշվել տասնյակներով («décades»), Բայց պիտի ասել, որ հաշիվը շարաթներով չի եղել նաև հին Հայկական տոմարում, այդ պայցուցվում է նրանով, որ շարաթվա օրերի հայկական անունները ոչ մի առնչություն չունեն մյուս ժողովուրդների անունների հետ, որոնք նվիրված են՝ արեգակին, լուսնին և աչքով տեսանելի հինգ մոլորակներին: Հայկական անունները սլարգ թվարկություն են. միաշարաթ (որը հետագայում կոչվեց կյուրակ), երկուշարաթ, երեքշարաթ...:

Հնում մոլորակների անուններով կոչվում էին 13-րդ՝ ավելյաց ամսի օրերը:

Հին Հայկական տոմարը Հովհաննես Սարկավազի բարեփոխած ձևով անվանվեց

Սարկավազադի տոմար: Այդ շատ հաջող տոմարական սիստեմ էր, որն ուներ նույն ճշտություն, ինչպես և Հուլյան տոմարն էր, բայց կազմութիւնը ավելի հաջող:

Հետագայում փոքրիկ փոփոխություն մտցրենելով, կարելի էր տալ նրան ավելի մեծ ճշգրտություն, ինչպես և նոր տոմարինը (Գրիգորյան):

բ) Հովհաննես Սարկավազի երկրորդ առաջարկն էր ուղղել Աթանաս Տարոնեցու թույլ տված սխալը ապակատաստագի տարու վերաբերյալ, և արդեն անշարժ ամանորը տեղափոխել և ամրացնել օգոստոսի 11-ին, Հայկի համաստեղության հելիակտիկ ծագման օրը:

Սարկավազադի տոմարը, Գրիգոր Վկայսեր կաթողիկոսի հրամանով, սկսեցին օգտագործել, բայց քանի որ մինչ այդ Հայաստանում ընդունված ձևն է եղել նախորդ նման հարցերը քննել ժողովներում, ապա պատմիչների ու աշխարհիկ գրողների մի քանիսի կողմից նա ճանաչություն չըստացավ և որով շարունակեցին թվականներն ու ամսաթվերը նշանակել՝ հետևելով հին Հայկական շարժական տոմարին:

Այսպիսով, Հովհաննես Սարկավազի գործնական ու խելացի առաջարկությունները,

որոնք պետք է վերացնեին հին տոմարի թերությունները, անհետևողական կիրառման պատճառով, ավելի բարդացրեցին հաշիվները, Իհարկե, այդ Հովհաննես Սարկավազի հանցանքը չէր:

Սարկավազադի տոմարի դրական կողմերից մեկն այն էր, որ նրանից հետո հնարավոր դարձավ անսխալ գիտենալ՝ թե ո՞ր հայկական ամիսը ո՞ր ամսին է համապատասխանում, Օրինակ, նավասարդին՝ օգոստոսը, Հոռիին՝ սեպտեմբերը, և այլն, իսկ մինչ այդ հնարավոր չէր, քանի որ ամանորի փոփոխման հետ միասին փոփոխվում էր և նավասարդ և, հետևաբար մյուս ամիսների տեղը և համապատասխանության կարգը:

Սարկավազադի տոմարն օգտագործվեց անփոփոխ մինչև 1317 թվականը, երբ Ադանայի 44-րդ ժողովում միայն, նկատի ունենալով, որ հին Հայկական տոմարի ամանորը այդ տարին համընկնում էր հունվարի 1-ի հետ, որոշվեց անցնել Հուլյան տոմարի:

Այսպիսով, հին Հայկական տոմարով Հայաստանում ղեկավարվել են մոտ 18 դար՝ 460 թվականից (մեր թվարկությունից առաջ) մինչև 1317 թվականը:

